
ЭТНОЛОГИЯ

УДК 94(574) „14/15“

**КАЗАК ХАНДЫГЫНДАГЫ ЖҮЗДҮК БӨЛҮНҮШТҮН
РУХАНИЙ-ИДЕОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ ЖАНА АНДАГЫ БИЙЛЕРДИН ОРДУ****Жомарт Жеңис**тарых илимдеринин кандидаты,
Казакстан РеспубликасыЧ.Ч.Валиханов атындагы тарых жана этнология
институтунун жетектөөчү илимий кызматкери**ДУХОВНО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ОСНОВЫ ДЕЛЕНИЕ КАЗАХОВ
НА ДЖУЗЫ И РОЛЬ БИИЕВ В ЭТОМ****Жомарт Жеңис**к.и.н., ведущий научный сотрудник
Института Истории и этнологии имени
Ч.Ч. Валиханова г. Алматы, Казакстан**SPIRITUAL AND RELIGIOUS FOUNDATIONS DIVISION OF THE KAZAKHS INTO
“ZHUZES” AND THE ROLE OF BIIES IN THIS****Zh. Zh. Zhengis**

PhD in History, Almaty, Kazakhstan

Аннотация. Жүздөрдүн пайда болушу жана анын максаты — казакстандык тарыхнааманын өзөктүү маселелеринин бири. Казак калкынын тарыхын изилдөөнүн методологиялык ыкмаларынын олуттуу өзгөрүүсүнө карабастан, кайчы пикирлер али күнчө сакталып келет.

Жүздөр казак калкынын коомдук-саясий уюмунун нукура формасы болду. Жүздөрдүн пайда болуу мезгили, алардын пайда болуу себептери жана жалпы пикирдин ички түзүлүшү тууралуу окумуштуулардын орток пикири жок.

Казакстандык тарыхнаамада жүздөргө бир туташ казак улутунун ажырагыс бөлүгү жана салт боюнча бекитилген өз территорияларын мекендеген тайпалардын бирикмелери катары таанылды.

Алтын Ордодогу диний-руханий процесстердин натыйжасында, кийин Казак хандыгында мамлекет менен уруулардын үч бөлүккө бөлүнүүсү акырындап диний-руханий сыпатка ээ болду. Уруулук уюмдар менен жүздөргө кайта курулгандан кийин генеалогиялык байланыштар менен жүз жүйөсү (системасы) бийлик менен идеологиялык алака-катыштар салаасында маңыздуу ролду аткарды. Казак бийлери казактын биртутумда турган этностук топ катары уюштурулушу менен биргелешкен иш-аракеттин тартибин иретке салды. Бул негизинен көчмөн экономиканын турмуш-тири-

чилик багыты менен катар, рухий-идеологиялык зарылдык менен дагы түшүндүрүлдү. Ошондуктан генеалогиялык туугандык жана жүздөрдүн системасы көчмөн коом турмушунда идеялык жактан жөнгө салуучу маанилүү милдетти дагы аркалады.

Негизги сөздөр: казак этносу, жүздөр, тарых тарикаты, руханий жана диний процесстер, бийлер институту, тарыхый процесс, этногенез.

Аннотация. Образование и назначение жузов – одна из самых актуальных проблем казахстанской историографии. Разногласия мнений до сих пор сохранились, несмотря на значительные изменения в методологических подходах в освещении истории казахского народа.

Жузы являлись специфической формой социально-политической организации казахского народа. О времени возникновения жузов, причинах их появления, о внутренней структуре общего мнения у учёных нет.

В казахстанской историографии жузами принято называть союзы племен, которые осознают себя частью единой казахской народности и населяют фиксированную традицией часть казахской территории.

В результате религиозно-духовных процессов в Алтын Орде, потом в Казахском Ханстве деление на три части государство и родов постепенно имел религиозно-духовный процесс. После реорганизации родо-племенных организации и жузов, генеалогические связи и система жузов играли важную роль в сфере властных и идеологических отношений. Казахские бии регулировали порядок организации и совместной деятельности казахов как единого этноса. Объяснялось это преимущественно потребительской направленностью экономики кочевников. Поэтому система генеалогического родства и жузов играла важную идеологическую и нормативно-регулятивную роль в жизни кочевого общества.

Ключевые слова: казахский этнос, жузы, тарикат йассавийа, духовно-религиозные процессы, институт биев, исторический процесс, этногенез.

Abstract. The formation and appointment of zhuzes is one of the most pressing problems of Kazakhstani historiography. The discord of opinions is still preserved, despite significant changes in methodological approaches to the coverage of the history of the Kazakh people.

Zhuzes were a specific form of socio-political organization of the Kazakh people. Scientists have no opinion about the time of the emergence of zhuzes, the reasons for their appearance, and the internal structure of general opinion.

In Kazakhstani historiography, it is customary to call zhuzes the unions of tribes that recognize themselves as part of a single Kazakh nation and inhabit a part of the Kazakh territory fixed by tradition.

As a result of religious and spiritual processes in the Altyn Orda, then in the Kazakh Khanate, the division into three parts of the state and clans gradually had a religious and spiritual process. After the reorganization of tribal organizations and zhuzes, genealogical ties and the zhuz system played an important role in the sphere of power and ideological relations. Kazakh biys regulated the order of organization and joint activity of Kazakhs as a single ethnic group. This was explained mainly by the consumer orientation of the nomad economy. Therefore, the system of genealogical kinship and zhuzes played an important ideological and regulatory role in the life of a nomadic society.

Key words: Kazakh ethnos, zhuzes, yassaviya tarikat, spiritual and religious processes, biys institute, historical process, ethnogenesis.

«Казак жүздөрүнүн» чыгуу теги, максаты менен Мекен тарыхындагы орду окумуштуулар арасында али күнгө чейин талаштуу маселе. Колдогу бар маалыматтарды иликтеп-талдай отуруп, «Казак жүздөрүнүн» пайда болуу кезеңи, максатын жана тарыхый маңызын аныктоо багытында эмгек эткен изилдөөчүлөрдүн негизги корутундуларын бир нече топко бөлүүгө болот.

Биринчилери, «жүздөрдүн» пайда болушун Казакстан территориясындагы алгачкы мамлекеттердин пайда болушу менен байланыштырып, мамлекетти үч жүзгө бөлүү салтын сактар кезеңинде салтанат курган байыркы мамлекеттерден издейт.

Экинчилери, казактын үчкө бөлүнүшүн Алтын Ордодогу руханий-саясий процесстер менен байланыштырат.

Үчүнчү топ, бул процессти Казак хандыгынын түзүлүшү учурунда пайда болгон кубулуш деп эсептешет.

Маселеге байланыштуу ушу үч корутундунун үчөөсүндө тең талкууга татырлык тарыхый данек бар. Чындыгында мамлекетти жана аны мекендеген калкты үч топко бөлүп, башкаруу - сактар кезеңинен баштап орун алган кубулуш. А.Галиев байыркы сактардын үч бөлүккө бөлүнгөндүгү тууралуу деректерди Геродот жазмаларынан келтирип, «Таргытайдын Липоксаис, Арпоксаис, Колаксаис аттуу үч уулдуу болду. Алардын бийлиги тушунда сактарга асмандан алтын соко, кишен, сузгу жана айбалта түштү» деп жазат [1,566.].

Азыркы ирандыктар, тажиктер жана индиялыктардын баштапкы орток тектери арийлердин касиеттүү китеби Авестада дагы арийлер коому үч топко бөлүнөт — аскерилер, руханият өкүлдөрү жана егиншилери. Арийлерде аскерилерге тан түс кызыл, руханият өкүлдөрүнүн түсү ак жана егиншилердин түсү жашыл болуп белгиленди. Типти, азыркыга чейин Иран, Тажикстан менен

Индустан мамлекеттик тууларындагы үч жол ак түстөр ушу Авестадан негиз алган руханий окшоштук деп баалоого болот.

Ушу маалыматтарды изилдеп-талдоодо байыркы кезеңде коомду үч топко бөлүү тек социалдык сыпат алгандыгын байкоого болот. Гундардын, Түрк каганаттарынын тарых сахнасына чыгып, түрк-көчмөндөр мамлекеттеринин империялык доорунда үчкө бөлүнүүнүн аскердик-саясий кезеңи башталат. Гундардын аскердик мамлекеттик түзүлүшү тууралуу даректерде «...алардын көсөмү Эдил падышанын атасы Ругила падыша үч бир тууган эле. Актар мен Мыңзык эки канаттагы, өзү ортодогу аскерди башкарды» деп жазылган. Түрк каганатынын салты боюнча да аскер үчкө бөлүнөт. Кош канатка тек хан тукумунан тараган ханзадалар колбашчылык кылып, ортодогу кол тикелей кагандын өзүнө багынган [2, 151].

Ушундайча, Л.Н.Гумилев айткандай, түрктөрдүн өлкө башкаруудагы «энчилеш деңгээлдүү система» (шатылуу/тепкичтүү жүйө) деп аталган бул тартип гундардан башат алып, Чыңгызхан империясына чейинки аралыктагы доордо жүзөгө ашкан салттуу система болду. Мисалы, 581-жылы Тобо хан өлөр алдында өзүнүн уулу Яньлога такты калтырбай, агасынын уулу Далобянга берет. Бирок, Коло Исиги хандын уулу Шету курултайда буга каршы чыгат. Анын далили боюнча Далобянь кытай зайыбынан туулган уул, ошондуктан ал мамлекет башкара албайт, мамлекетти Тобохандын уулу Яньло бийлеши керек деген [3,66]. Шаты — деңгээлдеги энчилеш система (жүйө) аркылуу көөнө түрк коому кош натыйжага жетишти. Мамлекет башына бийликке жаш бала, же болбосо бийликке ылайыксыз киши келе албады жана энчилеш ханзадалар жоголуп кетүү коркунучунан кутулуп, бийлөөчү бир туугандыктын мүчөлөрү арасында чыныгы теңтайлаштыкты жаратты.

Чыңгызхан мамлекетинде өлкө чыгыш жана батыш болуп экиге бөлүнөт. Батыш бөлүктүн бийлөөчүсү чыгыш бийлөөчүсүнө багынды (Жуучу Чыңгызханга, Чагатай Үгедейге багынды). Батыш бийлөөчүсүнүн кызматы өлкөнү, аскерди башкарууга жана такка отурууга укугу болбоду. Кош бийликти бийлөөчү туугангана болду. Бул салт Үгедей өлгөнгө чейин, демек, 1241-жылга чейин, он эки жыл бою сакталды. Бул жүйө көөнө түрк, карахан, жужан каганаттарында болду. Мамлекетти экиге бөлүү, анын бири-бирине багынычтуулугу узак мезгил сакталды. Ал-Омари "Хулагу (Ирандагы элхандар мамлекетинин бийлөөчүсү) өмүр бою көз карандысыз хан эмес, Мөңкө хандын орун басары катары башкарды. Кийинчерээк, Чыңгызхандын тактысынын мураскору Жуучу улусу анын экинчи уулу Берке хандын кезинде үч ордого бөлүнүп, Алтын ордо, Ак ордо, Көк ордо деп аталып, Алтын Ордонун уулу ханы Берке ханга багынып турган [3, 162].

Көрүп отурганыбыздай, үч топко бөлүнүү сактар кезинде тек социалдык сыпатка ээ болсо, эртеги орто кылымдардан баштап акырындап бул жүйө аскердик-саясий маани ала баштады. Ал эми, азыркы казак жүздөрүнүн туугандык-генеалогиялык системасынын пайда болушу Казак хандыгынын калыптануу кезеңинде күч алганы менен, өз башатын Алтын Ордодогу руханий процесстерден алат. Курбангали Халид Жалаиридиндин жазганына караганда көчмөндөрдү үч жүзгө бөлгөн Жаныбек хан экенин айтылат. Ч. Валиханов да жүздөрдүн пайда болушун Алтын Ордодогу саясий-руханий процесстер менен байланыштырат [4].

Тарыхый изилдөөлөрдү талдоо чындыгында мурдагы жүзгө бөлүнүүнүн саясий-социалдык сыпаттарына Алтын Ордо кезеңинен баштап руханий-диний түс кошула баштайт. Бул асыресе, Алтын Ордодогу, Казак хандыгындагы диний-

руханий топтордун, асыресе исламдык-сопулук агымдардын арасындагы өз ара күрөшү кезинде анык билине баштаган. Белгилүү тарыхчы З. Жандарбектин айтканына караганда «йасавийа тарикатынын тарых сахнасына чыгышы менен түрк калктарынын тили мен үрп-адаты, салт-санаасы, салттуу маданияты толугу менен кайтадан калыбына келтирилди. Түрк дүйнөсү жеке калк катары тарых сахнасынан чыгып калуу коркунучунан арылды жана өз өнүгүүсүнүн келечек дооруна бет алды» [5].

«1320-жылы Йасави жолунун мамлекеттик идеологияга айлануусу калктын руханий, маданий бүтүндүгүн калыптандырып эле тим болгон жок, аны менен бирге мамлекеттин бүткүл түзүлүш системасын кайта курууга ыңгайлуу шарт түздү. Мурдагы уруулук, тайпалык жүйөлөр ыдыратылып, ордуна руханий негизде бириктирилген уруулук, тайпалык жүйөлөр жаралды. Кандык принцип тек жети ата деңгээлинде калтырылды. Алар жүздөргө топтоштурулуп, Мамлекеттин башкаруу системасын курады. Бул бир жагынан мамлекетти башкаруунун көөнө түрк системасын калыптандырса, экинчи жагынан йассави жолунун түзүлүш системасын толук кайталады. Уруу, тайпа, жүздөрдү башкаруу толугу менен йасавийа тарикаты өкүлдөрүнүн колуна – бийлерге берилди. Азыркы күнү Тауке хан курду деп жүргөн бийлер кеңеши алгач ирет ушу Өзбек хан кезинде калыптанган. Бийлер - йасауийа тарикатынын өкүлдөрү бар күчүн Жуучу улусунда эң адилеттүү коомду орнотууга салды. Пайгамбар доорунан кийинки эң адилеттүү коом ушу Жуучу улусунда орноду» [5].

Деген менен, 1342-жылы Өзбек хан күтүүсүздөн кайтыш болуп, мамлекет башына убактылуу келген Жаныбектин такка отурушу мамлекеттин бийлик системасын толук өзгөрттү. Йасауи

жолу өкүлдөрү мамлекетти башкаруу системасынан четтетилип, мамлекетти башкаруу системасы абсолюттук бийликке негизделип, мамлекетти башкаруунун ирандык системасы кайта калыптандырылды. Мамлекеттин диний багытын өзгөртүп, мамлекеттин бүтүндөй турган турпатын өзгөртүүгө алып келди [5].

Казак тайпалары арасында күчөп кеткен жоолашууну ооздуктоо жана чаташкан уруулук, тайпалык түзүлүштү иретке салуу үчүн Эшим хан «Эски жол» атыгып кеткен өзөгү эски, эрежелери жаңы талаа заң-мыйзамын киргизди. Бул заңда Эшим хан Алтын Ордо заманындагы уруу-тайпалардын башын бириктирүү үчүн Алтын Ордо заманындагы тасил-ыкманы колдонуп, казак тарыхында экинчи ирет уруу-тайпалардын түзүлүшүн максаттуу түрдө сапырыштырды. Ушу жарлыкта каада-салт, үрп-адат жөрөлгөлөрү менен бирге казак тайпаларынын жаңыча түзүлүшүнүн сомосу айкындалды [6].

Казак урууларынын ушундай сапырыштыруу салдарынан уруу-тайпалардын санжыралык тизмегинде байкаларлык үзүк пайда болгондугу тастыкталды. Ошо замандарда санжыралык-сезимге «жети атасын билүүнүн зарылдыгы» күчтөп сиңирилди. Себеби, жогорудагы жарандык согуштун жүрүшүндө жети атадан тараган урпактар бир-бири менен душман болуп чыккан болучу. Ушундай себептер менен бүгүнкү көп сандаган уруулардын санжырасындагы тизмек XVII кылымдын башынан бери карай нукуралык сыпат алат [6].

Далушу Казак хандыгы бийлөөчүлөрү мен бийлеринин чечими менен казакты «үч эненин баласы» деген концепция калыптанды. Казак калкын кураган уруу-тайпалардын этногенезине байланыштуу тарыхый чындыктан алыс болгонуна карабастан, Казак хандыгы кезеңиндеги жазылып, таратылган

эпос, дастандарда, оозеки адабият үлгүлөрүндө «карга тамырлуу казак» түшүнүгү бекитилип, жайылтылды.

«Казактан Кыргыз, Алау-ды,
Айтып келем айырып.
Бөлүнгөн такта тарамы,
Алаудан — Алаш, Маңгыбай
Үч энеден туулуп тарады.
Үч энемден туулган соң
Ушу эмеспи казактын
Үч жүз болгон себеби.
Агарыс пен Жанарыс.
Кенжеси екен Бекарыс.
Акарыстын баласы:
Уйсун, Найман — Улуу жүз.
Жанарыстын баласы:
Аргын, Кыпчак — Орто жүз.
Бекарыстын баласы:
Алчын, Кенчин — Кичи жүз [7] деп,
казакты жасалма түрдөгү туугандык-
генеалогиялык жакындыкты үгүттөп
ырдады.

Казак калкынын тарыхы калкты курууга, калыптандырууга негизги тирек болгон уруу-тайпалардын тарыхы Акселеу Сейдимбектин «Казактын оозеки тарыхы» аттуу монографиясынын «Санжыра жана тарых» деп аталган бөлүмүндө талданат [8, 130-140].

Казак хандыгы курулгандан кийин, анын курамына кирген уруу-тайпалардын жаңыча жасакталуусуна карай казак санжыралары дагы жаңыча түзүлдү. Уруу-тайпалык санжыра бул – улутту уюткан, элдүүлүктүн туруктуулугун бекемдеген, мамлекетти чындай турган тетик болду. Уруу-тайпалардын генеалогиялык түзүлүшү Казак хандыгынын социалдык-саясий тирөөчүн бекемдөөдөгү зарыл табылга болгон.

Казак хандыгынын этносаясий жагдайы өтө күрдөөлдүү эле. Себеби, ушу кең талаада тарыхый негизде калыптанган, чачыранды уруу-тайпалардын бир төгөрөккө биригүүсү болгону менен, аны андан ары бир туташтыкта жөндөп кетүү ошо кездеги Казак хандыгын куруучулар

үчүн, асыресе, бийлер үчүн маңыздуу маселе болду. Бул маселени оңтойлуу чечүү үчүн казак бийлери Казак калкын уюштуруучу тайпалардын түбү бирге туугандыгын негизге ала турган улуттук биримдик идеясын калыптандырды.

Туугандык жүйө негизинде калыптанган уруу-тайпалык түзүлүш улуттун туташ биримдигин, журтчулук жалпы бир мүдөөгө умтулуп, этнобиримдикке алып келди. Казак коомундагы «жеке адам», «үй-бүлө», «туугандык», «ата», «уруу», «тайпа», «жүз», «калк» сындуу туугандык атоолор аркылуу бирине-бири сабакташып жаткан туугандык жүйө, «карга тамырлуу казактын» уруу-тайпалык түзүлүшү этникалык жекелик же этникалык окчундук эмес, ал бир туташ этносоциалдык жаралыш. Салттуу уруу-тайпалык жүйөдө уруулук муунга чейин кандаш туугандар болсо, уруудан кандаш-туугандыгы ар тектүү социалдык-саясий бирикмелер жаралат [8, 130-140].

Алды менен Алтын Ордодо, кийин Казак хандыгында орун алган руханий процесстердин казактардын жүз түрүндө кайта бөлүнүшкө түшкөндүгүнө «жүз» аталышынын тегинен байкоого болот.

«Жүз» аталышы да жүздүк түзүлүштүн чыгуу мезгили менен максаты сыяктуу, тарыхчылардын ар түрлүү көз караштарына ээ. Өкүнүчкө карай, көп изилдөөчүөр бул аталышты талдоодо көбүнесе аталыштын айтылуу бөтөнчөлүгүнө басым жасап, аталыштын маанилик сыпатына көңүл бурбай келди. Асыресе, орто кылымдык кытай, араб-парсы даректеринде кездешкен казактын жүзүнө эч катышы жок «гуз», «йоз» сөздөрүн «жүз» сөзү менен салыштырышат. Мисалы, Х.М.Адилгереев X кылымдагы огуздардын дагы үчкө, демек улуу, орто жана кичи ордолорго бөлүндү деген маалыматын келтирип, «гуз» сөзү «юз», «жүз» деген маанини билдирет деп жазат [7].

Н.Мыңжан б.з.б. III кылымда Гундардын батыш жагында өмүр сүргөн Улуу Йозыларды казактын Улуу жүзүнө шайкештейт. У.Шалекенов деле кытай даректериндеги «улуу жана кичи йозилерге» таянып, казактын улуу жүзү менен кичи жүзү антикалык заманда өмүр сүргөн деген тыянакка келет [7]. Чындыгында, «жүз» аталышына байланыштуу мындай тыянактар бар болгону сөздөр тегинин окшоштугуна негизделген, үстүрт пикирлер.

Биздин пикирибизде, казактын “жүз” аталышы — “бөлүк”, “бөлчөк”, «курамы» деген маанини билдирген араптын ج ج - «джоз» сөзүнөн чыккан [10, 436 б.]. Алтын Ордо мен Казак хандыгынын исламдашуу процессинин күчөшү ошол кезеңде көп сандаган арап-парсы сөздөрүнүн түрк тилине, асыресе, мамлекеттик башкаруу системасыне киришин ылдамдатты. Жогоруда айтып кеткенибиздей, Казак хандыгындагы йассави тарикатынын четтетилүү менен, жана ошонун натыйжасында орун алган диний-руханий процесстердин этек-жеңи жайылуусу менен йассави тарикаты калыбына келтирген түрк дүйнөтаанымы гана кыйраган жок, түрк тилинин ордун араб тилинен кирген сөздөр басты.

З.Жандарбек туура айткандай: «Бул жерде казактын диний дүйнөтаанымынын өзгөрүүсүнө байланыштуу казактын кылымдар бою калыптанган салт-санаасынан баш тартуусун, өздөрүнүн жаңыдан калыптандырган диний таанымына ылайыктуу каада-салтты кабылдаганын көрүүгө болот. Сырттан келген диний агым милдеттүү түрдө тек диний таанымды гана өзгөртүп тим калбай, каада-салтты жалпы маданиятты өзгөртөт. Алтын Ордонун кыйроосу Өзбек хандын уулу Жаныбек хандын йассави жолунан баш тартып, анын ордун араб салттуучулугу менен алмаштырганда, калктын көпчүлүгүнүн

диний дүйнөтаанымы өзгөрүп, этникалык жиктелүүлөргө түштү» [6].

Корутундулай келгенде, «жүз» аталышы маани жагынан тээ байыркы сактар кезеңинен башталып, Казак хандыгы тушунда жүзөгө ашырылган коомду, мамлекетти жана калкты үч топко бөлүү болду. Тарыхый зарылдыкка жараша сактар кезеңинде үчкө бөлүнүү социалдык сыпатка ээ болсо, эртеги жана орто кылымдардагы түрк коомунда саясий-аскердик акимчилик кызматы болду. Ал эми, Алтын ордо кезеңинен баштап, саясий-аскердик акимчилик бөлүгүнө кошо диний-руханий негизге ээ болду

Буга далил «жүз» аталышынын өзү ошо кездеги диний-руханий про-

цесстерден кабар берген араб тилиндеги аталыш менен аталгандыгы.

Тарых салаасындагы кез келген изилдөө эң алды менен өлкө бирлигине, мамлекетибиздин түркүгүн бекитүүгө, Эгемендигибиздин чокусунун бийик болушуна кызмат кылуу керек.

Эл башчыбыз Н.Назарбаев айткандай «Бирлик, ынтымак, сабырдуулук менен парасаттуулук, эң алды менен, өзүбүзгө — казактарга керек».

Мына ошондуктан тарыхыбызда өткөн даанышман бийлөөчүлөрүбүз менен бийлерибиздин ошо кездеги тарыхый зарылдыкка карай жасаган кадамдарына чыныгы баа берүү эң алды менен өткөндөн сабак алып, болочокко чечкиндүү кадамдар жасоо үчүн керек.

Адабияттар:

1. Галиев А.А. Традиционное мировоззрение казахов. -Алматы: Фонд Евразии,1997. -167с.
2. Жүртбаев Т. Дулыға-2. Алматы, Жазушы. 325 бет.
3. Жеңіс Ж. Ж. Ежелгі және ортағасырлардағы Тұран мен Иран. Алматы, Алтын шаңырақ. 2016 жыл. 238 бет.
4. Коптилеуова А.Б. Қазақ жүздері қашан пайда болды [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL.: <https://e-history.kz/kz/e-resources/show/13225/>(дата обращения: 8.05.2021)
5. Жандарбек З. «Жеті Жарғы» және қазақ жүздері// <https://abai.kz/post/17228>
6. Жандарбек З. Қазақ халқының қалыптасуына дәстүрлі ислам ықпал етті [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://ult.kz/post/zikiriya-zhandarbek-kazak-khalkynyn-kalyptasuyna-dasturli-islam-ypal-etti>(дата обращения: 10.05.2021)
7. Мұхамбеткәрім Қ. Үш жүз атауы қайдан шыққан? [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:<https://abai.kz/post/40635>(дата обращения: 15.05.2021)
8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. Астана: Фолиант, 2008.
9. Адильгереев Х.М. К истории образования казахского народа // Вестник АН Каз ССР. 1951 №1 (70) –С. 81-96.
10. Рубинчик Ю. А. Персидско-русский словарь. –Москва: Советская энциклопедия. 1970. 784 стр.